

М. Х. М. Хаджі,
аспірант

УДК 070.1(477+556)

Функціонування преси в транзитивному суспільстві (на прикладі трансформації преси України та Іракського Курдистану)

У статті проаналізовано характер діяльності засобів масової інформації у період зміни суспільного ладу з тоталітарного на демократичний у державах, що різняться геополітичним становищем, але схожі за суспільно-політичними змінами; визначено типові ознаки транзитивного суспільства й залежність від цього етапу трансформації медіа. Для зіставлення обрано пресу України від 1985 р. та Іракського Курдистану періоду національного відродження з 1991 р. (після війни в Перській затоці).

Ключові слова: преса, транзитивне суспільство, становлення демократичної держави, трансформація преси, соціально-політичні зміни, медіапростір.

Основна функція засобів масової інформації – формування образу світу, який прямо залежить від соціально-політичного ладу в державі, що характеризує її на певному історичному етапі. Оскільки ЗМІ є частиною політичної системи суспільства, вони, виконуючи роль організатора публічного дискурсу, залучені до політичних процесів, котрі відбуваються в країні. Зміна режиму в державі неминує призводити до трансформації медіа на структурному, змістовному та когнітивному рівнях. Це зумовлено тим, що на кожному етапі розвитку суспільства засобам масової інформації відводиться різна роль. Так, у тоталітарному суспільстві медіа виконують агітаційно-пропагандистську функцію, а в демократичному – функцію інформування соціуму та формування громадської думки.

Кардинальні зміни в країнах відбуваються під час національного відродження. Перехід держави до нового типу інформаційної політики шляхом соціально-демократичних перетворень неминує веде до деконструкції ЗМІ. Дослідження функціонування ЗМІ в процесі становлення демократії є актуальним для цілісного вивчення історії журналістики.

Мета нашої статті – проаналізувати характер діяльності засобів масової інформації різних країн у період зміни суспільного ладу з тоталітарного на демократичний, визначити типові етапи трансформації медіа в державах, що різняться геополітичним положенням, але схожі за суспільно-політичними змінами.

Для зіставлення ми обрали пресу України з періоду перебудови (після 1985 р.) та Іракського Курдистану періоду національного відродження

з 1991 р. (після війни в Перській затоці). Роки зіставлення припадають на час демократичних зрушень в обох державах: в Україні здобуття 1991 р. незалежності, а в Курдистані – статусу автономії від Іраку 2003 р.

Дослідженням змін у медіапросторі країн у період зміни суспільно-політичного ладу є актуальним для багатьох науковців, політологів, журналістів, спеціалістів з масової комунікації: О. Вартанової, В. Владімірова, С. Демченка, Л. Землянової, О. Зернецької, П. Зернецького, В. Іванова, В. Карпенка, С. Костилюєвої, М. Тимошика та ін. Розвиток курдських ЗМІ в динаміці історичного розвитку простежували Ахмад Муафак, Магдид Сапан, Саман Джалал, Навал Абу-Берк, Джаліле Джаліль, Джаббарі Мухаммад Абд аль Джаббара та ін.

Для характеристики суспільства в період трансформації використовують термін «перехідне суспільство», або «транзитивне суспільство» (від *англ.* transitional), – це суспільство, що еволюціонує від одного якісного стану до другого. Таке суспільство постає тоді, коли в ньому виникають відносини якісно нового типу, котрі утверджуються поступово, набуваючи нових інституційних і системних якостей [1].

Зміна суспільного ладу проходить кілька закономірних стадій: переоцінку існування стану соціуму та змісту й масштабів кризи, що, як правило, має системний характер; соціальну діагностику, тобто об'єктивну характеристику реального стану речей, його джерел та причин виникнення, можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації; демонтаж віджилої системи, ліквідацію її явних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям; пошук

якісно нових стратегій розвитку, елементами яких є: політична, економічна та соціальна (інколи й національна) ідентичність суспільства [2].

За умов руйнування усталеної суспільно-політичної системи, пов'язаного з трансформацією централізованої авторитарної держави в правову демократичну, відбувається переоцінка ролі багатьох соціальних інститутів, зокрема ЗМІ [3]. На теренах українського медіапростору можливості для відродження функцій друкованих ЗМК бути інформатором суспільства почали створюватися з проголошенням М. Горбачовим політики гласності на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985 р.). Новий курс діяльності ЗМІ підтримувався керівною партією, «однак із ліквідацією мережі сконструйованої Компартією системи друкованих ЗМК, а також і монопольного права керівної Комуністичної партії на вироблення основ інформаційної політики, соціально-організаційні та структурні елементи інформаційного процесу часів Радянського Союзу до певної міри збереглися. Це зумовило феномен виникнення «нових-старих» мас-медіа, що, декларуючи демократичні цінності як пріоритетні, насправді виявилися прямими продовжувачами застарілих типів розуміння та практики інформаційної технології» [4].

За даними Центру економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова, з початком перебудови в Україні спостерігаються дві тенденції: зростання кількості найменувань періодичних видань та зменшення загальної кількості їх тиражів. З 1985 р. по 1999 р. кількість періодичних друкованих видань збільшилася з 1799 газет і 206 журналів до, відповідно, 2551 і 1374, а їх загальний річний тираж зменшився більш як на третину – з 4608 млн до 3024 млн примірників [5, 4].

Хаотичність функціонування ЗМІ в перехідний період пояснюється А. Пригожиним як «можливість функціонування певної екстремістської моралі, оскільки необхідність переналаштування суспільної свідомості вимагає незвично сильних впливів» [6, 42]. Ще однією особливістю транзитивного періоду суспільства є, на думку Д. Леонтєва, поява «нового мислення», що базувалося, *по-перше*, на багатоваріантності, плюралізмі можливих ціннісних ідеалів; *по-друге*, на абсолютній цінності особистості незалежно від її приналежності до тих чи тих соціальних груп і, *по-третє*, на пріоритеті загальнолюдських цінностей, що долають ціннісні розбіжності між культурами і націями [7, 27]. Ця особливість пояснює незворотність процесів, що відбуваються в медіапросторі країни на шляху становлення демократичного суспільства.

Позитивні тенденції спостерігаються у створенні незалежних українських видань: друкова-

ні органи Української Гельсінської спілки – газета «Голос відродження» та відновлений «Український вісник»; журнали «Євшан-зілля», «Кафедра»; молодіжні часописи «Дзвін», «Молода Україна»; «Поступ» та ін. У 1989 р. налічувалося понад 50 таких видань, а до середини 1990 р. їх кількість зросла до 150. Під їх впливом змінювалися на краще офіційні видання: газети «Літературна Україна», «Молодь України», журнали «Київ», «Вітчизна», «Жовтень», «Прапор» (останні два змінили свої назви на «Дзвін» та «Березіль») тощо. Саме на сторінках цих видань уперше з'явилися матеріали про криваві злочини комуністичного режиму в Україні, висвітлювалися основні віхи українських визвольних змагань, друкувалися твори заборонених колись авторів [8].

Еволюцію змістового наповнення періодичних видань транзитивного суспільства можна відстежити на прикладі поступового відходження від усталеної тенденції замовчування тем, пов'язаних з екологією. Засадничим моментом трансформації тематичного наповнення стало приховування аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. На момент катастрофи жодна з українських газет не подала достовірної інформації про цю подію, применшуючи тим самим масштаб трагедії. «Показовим щодо цього плану можна вважати випуск органу Центрального Комітету Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів Української РСР газети «Радянська Україна» від 4 травня 1986 р. Номер саме був присвячений черговому відзначенню Дня преси в СРСР та вийшов під логотипом «Трибуна гласності». Наголошуючи на основних завданнях журналістів за нових умов, газета підкреслювала важливість відмічання та винесення на суд громадськості «всього нового, позитивного, що народжується самим життям» та закликала «ще більш сміливо і рішуче критикувати недоліки, їх конкретних винуватців». Тут само на першій сторінці газети було вміщено коротку інформацію ТАРС, яка повідомляла про відвідування 2 травня представниками союзного керівництва ЧАЕС та констатувала вживання заходів до нормалізації обстановки. Проте жодних журналістських коментарів, репортажів з місця трагедії, свідчень очевидців про аварію на ЧАЕС газета не подавала, підтримуючи таким чином ілюзію незначущості цієї події та демонструючи свою повну залежність від монопартійного диктату» [4]. Чорнобильська трагедія ініціювала протест свідомих громадян проти відсутності свободи слова й активізувала суспільну активність, і це змусило владу вносити корективи у контроль інформаційних потоків і призвело до збільшення кількості публікацій на теми, що раніше обмежувалися цензурою.

Здобуття Україною незалежності та послідовне прийняття законів, які регулюють діяльність засобів масової інформації (Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992), Закон України «Про інформацію» (1992), Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1994), Конституція України (1996), Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1997) та інші правові акти), інтенсифікує трансформаційні процеси в Україні. Швидкість переходу від одного рівня соціальних перетворень до другого, починаючи з 1986 р., пояснюється особливостями існування засобів масової інформації в транзитивному суспільстві: інноваційні процеси, які відбуваються у суспільстві, роблять систему нестійкою, а отже наближають її до критичного режиму існування, що переводить цю систему на якісно новий, інший рівень [9].

Зіставлення суспільно-політичних процесів в Україні та Курдистані Іраку в період трансформаційних процесів показало подібність формування національного інформаційного простору й відповідність тенденцій існування транзитивного суспільства. В Іракському Курдистані 1991–1992 рр. позначилися виокремленням Курдистанського регіону Іраку (26 жовтня 1991 р.), що дало значні можливості для створення незалежних від контролю Багдада ЗМІ. Протягом 1991 р. з'явилося понад 70 друкованих ЗМІ у вигляді буклетів, брошур, газет. Це було втричі більше, ніж за 70 років іракського правління. Принципово важливим для курдів було видання та поширення друкованих ЗМІ в самому Курдистані, оскільки до цього переважна більшість друкованої продукції видавалася в Багдаді. Крім того, створення газет і журналів на власній території усвідомлювалося курдами як вагомий психологічний чинник, здатний заронити надію на можливість самостійно розпоряджатися цінностями [10]. Резолюцією № 688 ООН з 5 квітня 1991 р. Іракський Курдистан оголошено «зоною безпеки», однак він залишається підконтрольним Іраку і живе за його законодавством. Це зумовило новий етап становлення соціально-політичного розвитку держави на шляху до незалежності – перехід від диктатури до демократії.

На початку 90-х рр. ХХ ст. більшість курдських ЗМІ мали низку проблем: медіа знаходилися під контролем курдських політичних партій, отже вони фактично не надавали незалежної інформації, а пропагували ідеали певної партії; десятки друкованих засобів масової інформації видавалися не зважаючи на поліграфічну якість продукту, через що десятки з них з'являлися на короткий час і припиняли своє існування. У пе-

ріод з 1991 по 1994 рр. чимало з цих проблем було вирішено – ЗМІ почали більше орієнтуватися на об'єктивність. Показовою стала поява 26 листопада 1992 р. щоденної газети «Херем» («Регіон»), створеної після відкриття Інформаційного агентства Курдистану, котре надавало інформацію про життя Курдистану та отримувало від зарубіжних кореспондентів відомості про міжнародне становище. Ухвалення у 1993 р. «Закону про засоби масової інформації» сприяло стабілізації журналістської діяльності Курдистанського регіону [11].

З 1992 р. в Іракському Курдистані офіційно з'являються партійні періодичні видання, котрі до цього часу видавалися таємно. До 2004 р. зареєстровано понад 100 партійних медіа, які змогли утвердитися після падіння режиму Саддама Хусейна. Остаточна стабілізація ситуації в Курдистані починається з 2006 р., коли Курдистан офіційно набуває незалежності від Іраку, що дозволяє поліпшити нормативно-правову базу та розширити незалежні ЗМІ. Позитивне зрушення в діяльності засобів масової інформації Курдистану відбувається у 2008 р. з прийняттям закону про пресу Іракського Курдистану, який наділяє журналістів безпрецедентною свободою і не передбачає позбавлення волі за наклеп [12].

Порівняно зі становленням медіапростору України, геополітична ситуація Іракського Курдистану зумовила значно триваліший перехід від тоталітарного режиму до демократичного, що позначилося на уповільненні законотворчого процесу й трансформацій ЗМІ.

Дослідники транзитивного соціуму відмічають нестійкість та нерівномірність процесів, що відбуваються в ньому (Т. Карозерс), швидкоплинність усіх інноваційних починань. В Україні це характеризується хаотичністю перетворення ЗМІ з агітаційних на інформаційні та неспроможністю на початковому етапі відійти від командно-адміністративної системи управління. З наведеного огляду розвитку друкованих ЗМІ перехідного періоду України та Іракського Курдистану можна побачити аналогії в зміні атрибутивних ознак. У Курдистані – тотальна контрольованість медіа різними політичними партіями та низька якість видавничого продукту. Спільним чинником є те, що у транзитивний період засоби масової інформації аналізованих країн перетворилися на чинник соціальної дестабілізації суспільства.

Таким чином, аналіз трансформації медіапростору держав у транзитивному суспільстві виявив загальні тенденції розвитку засобів масової інформації в перехідний період: від контрольованості політичними силами до спроби об'єктивного подавання інформації суспільству. Нами встановлено, що зміна соціально-політич-

ної ситуації сприяє швидкому переходу від одного рівня трансформації на інший: з'являються нові, незалежні ЗМІ, а медіа, які функціонують, змінюють своє наповнення, привертаючи увагу громадськості до актуальних проблем суспільного життя.

Перспективи дослідження цієї теми бачимо в зіставленні етапів появи спеціалізованої преси України та Іракського Курдистану, що дозволить характеризувати процес розвитку демократичних ЗМІ.

1. Дармограй Н. М. Державно-владна культура управління трансформаційного періоду [Електронний ресурс] / Н. М. Дармограй // Державне управління : теорія та практика. – 2005. – № 2. – URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2005-2/txts/philo/05dnmutp.pdf>.

2. Ребкало В. А. Політичні інститути у процесі реформування системи влади : навч.-метод. посіб. / В. А. Ребкало, Л. Є. Шкляр. – К. : Міленіум, 2003. – 172 с.

3. Акайомова А. В. Теоретичні основи ЗМІ в умовах демократичних перетворень / А. В. Акайомова // Наук. пр. «Політологія». – 2010. – Т. 131. – Вип. 118. – С. 6–9.

4. Костилюва С. О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.) : дисс. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Світлана Олександрівна Костилюва ; Нац. тех. ун-т України «Київський політехнічний ін-т». – К., 2004. – 477 арк.

5. Актуальні проблеми інформаційної безпеки України // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 3–16.

6. Пригожин А. И. Перестройка: переходные процессы и механизмы / А. И. Пригожин. – М. : Наука, 1990. – 157 с.

7. Леонтьев Д. А. Мироззрение как миф и мироззрение как деятельность / Д. А. Леонтьев // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / под ред. В. И. Кабина, О. И. Муравьевой. – Томск : Томский гос. ун-т, 2004. – С. 11–29.

8. Лазарович М. В. Історія України / М. В. Лазарович – К. : Знання, 2008. – 683 с.

9. Агранович В. Б. Инновации в транзитивном обществе: социально-философский анализ : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / В. Б. Агранович. – Томск, 2007. – 27 с.

10. Ахмад Муафак. Печать Иракского Курдистана (Основные этапы развития и особенности функционирования в современных условиях) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Муафак Ахмад. – М., 1998. – 20 с.

11. Saman Jalal Mawlood. Challenges and Opportunities: The Impact of Press Law (2008) on the Role of Journalism in the Kurdistan Region post-2003 / Saman Jalal Mawlood. – Bradford Media School, 2011. – 456 p.

12. Essay: Press Freedom in 2008: Restrictive laws and physical attacks fuel further declines [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-press-2009/essay-press-freedom-2008-restrictive-laws-and-physical-attacks-fuel>.

Подано до редакції 03. 03. 2012 р.

Haji Muhammad Hider Mavlyud. Functioning of press in the transition society (case study of transformation of press of Ukraine and Iraqi Kurdistan).

The article analyzes the nature of media activity in the period of change of social system from totalitarian to democratic one in the countries which are different only in their geo-political positions, but have similar socio-political changes. It defines typical characteristics of transitional society on which the phases of media transformation depend. For comparison it presents the press of Ukraine since 1985 and the press of Iraqi Kurdistan for the period of its national revival since 1991 (after Persian Gulf War).

Keywords: press, transitional society, development of democratic state, media transformation, social and political changes, media space.

Хаджі М. Х. М. Функционирование прессы в транзитивном обществе (на примере трансформации прессы Украины и Иракского Курдистана).

В статье проанализирован характер деятельности средств массовой информации в период смены общественного строя с тоталитарного на демократический в государствах, отличающихся геополитическим положением, но сходных по общественно-политическим изменениям, происходящим в них; определены типичные признаки транзитивного общества и зависимость от этого этапов трансформации медиа. Для сопоставления взята пресса Украины от 1985 г., а также Иракского Курдистана периода национального возрождения с 1991 г. (после войны в Персидском заливе).

Ключевые слова: пресса, транзитивное общество, становление демократического государства, трансформация прессы, социально-политические изменения, медиaprостранство.